

Dawid Madziar

Uniwersytet Śląski w Katowicach

dawid.madziar@us.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-6065-3842>

Struktura narodowościowa armii francuskiej w latach 1715—1831

[Christopher J. Tozzi: *Nationalizing France's Army: Foreign, Black, and Jewish Troops in the French Military, 1715—1831*. Charlottesville 2016]

Armia francuska jeszcze na długo przed utworzeniem Legii Cudzoziemskiej (1831) charakteryzowała się zróżnicowaną strukturą narodową, religijną i rasową¹. Cudzoziemcy, czarnoskórzy oraz Żydzi służyli we francuskich oddziałach doby *ancien régime'u*, rewolucji, I Cesarstwa Francuskiego i restauracji. Na kształtowanie się nowoczesnych społeczeństw i narodów znaczny wpływ miała myśl rewolucji francuskiej, która zakładała wypracowanie nowego modelu społeczeństwa obywatelskiego i państwa narodowego. Tak postawione cele od początku wybuchu rewolucji oddziaływały na znajdujących się we Francji cudzoziemców, mniejszości religijne oraz rasowe. Pojawiła się potrzeba zdefiniowania i wyznaczenia granic francuskiego obywatelstwa i narodowości w nowym porządku politycznym.

Od ponad dwudziestu lat rozwijane są badania na temat traktowania cudzoziemców w rewolucyjnej Francji². W historiografii odnajdujemy także liczne prace

---

¹ P. MONTAGNON: *Historia Legii Cudzoziemskiej. Od 1831 roku do współczesności*. Tłum. P. WRZOSEK. Wrocław 2006, s. 5—14.

² Jedną z pierwszych prac na ten temat napisał A. MATHIEZ: *La Révolution et les étrangers: Cosmopolitisme et défense nationale*. Paris 1918. Uważał on, że francuskie społeczeństwo porzuciło swoją kosmopolityczną i otwartą postawę wobec cudzoziemców dopiero na początku terrorku jakobińskiego w 1793 roku, kiedy francuska armia ponosiła klęski na froncie. W kolejnych studiach badawczych wskazywano wprawdzie sprzeczność w rewolucyjnej ideologii i praktyce, przy czym pomimo obalenia tezy A. Mathieza wciąż uważano, że ksenofobia francuskiego społeczeń-

poświęcone oddziałom cudzoziemskim w armii francuskiej w dobie rewolucji i I Cesarstwa Francuskiego³. Niestety żadne z opracowań nie odpowiada wyczerpująco na istotne pytanie: jak kształtowała się oficjalna polityka władz rewolucyjnych, a następnie napoleońskich, wobec żołnierzy cudzoziemskich oraz mniejszości religijnych i rasowych? Problem ten w niezwykle ciekawy sposób ujął Christopher J. Tozzi w recenzowanej pracy *Nationalizing France's Army: Foreign, Black, and Jewish Troops in the French Military, 1715—1831*⁴. Przedstawia ona historię narodowości i obywatelstwa oraz budowania państwa narodowego podczas rewolucji francuskiej z perspektywy żołnierzy pozostających w służbie Francji, którzy nie byli uważani za pełnoprawnych obywateli. Dla przywódców rewolucyjnych „naród” był zasadniczym źródłem suwerenności państwa. Natomiast w armii widziano żywołą ekspresję woli narodu, dlatego od początku rewolucji dążono do jej „nacionalizacji”, czyli pozbycia się z szeregów wojska wszystkich cudzoziemców. Władze rewolucyjne kierowały się przy tym zasadą, że tylko obywatele francuscy powinni mieć prawo do obrony narodu⁵.

Tytuł recenzowanej monografii czytelnie określa tematykę pracy, pewne wątpliwości budzą jednak wskazane w nim ramy czasowe (1715—1831). We wstępie (*Introduction*) autor nie wyjaśnia tej kwestii. W tej sytuacji czytelnik musi sam wywnioskować, że swe dociekania historyk rozpoczął od daty śmierci Ludwika XIV (1 września 1715 roku) i objęcia tronu przez Ludwika XV, który szczególnie rozwinął proces naboru regimentów cudzoziemskich w służbie Francji, chociaż nastąpiło to dopiero w połowie XVIII wieku. Data ta jednak nie ma żadnego wpływu na narrację, ponieważ badacz w dalszej części pracy opisuje regimenty cudzoziemskie w służbie Francji od XV wieku. Bardziej klarowna wydaje się data zamykająca wskazany okres — 1831 rok, kiedy to król Francuzów Ludwik Filip I dekretem z 10 marca 1831 roku powołał Legię Cudzoziemską. Dla czytelnika staje się oczywiste, że najwięcej uwagi badacz poświęcił latom 1789—1799 — w rozważaniach dotyczących tego okresu zawarł kluczowe i zarazem najwartościowsze tezy recenzowanej monografii.

---

stwa wystąpiła dopiero po klęskach 1793 roku. Zob. np. S. WAHNICH: *L'impossible citoyen*. Paris 1997; M. RAPPORT: *Nationality and citizenship in revolutionary France: The treatment of foreigners 1789—1799*. Oxford 2000.

³ Najbardziej klasyczne opracowanie tematu służby cudzoziemców w armii francuskiej w omawianym okresie to E. FIEFFÉ: *Histoire de troupes étrangères au service de France*. T. 1—2. Paris 1854. Z późniejszych opracowań, które skupiają się przede wszystkim na ukazaniu historii poszczególnych oddziałów cudzoziemskich i przedstawieniu liczebnego udziału w armii napoleońskiej, można wymienić m.in. G.C. DEMPSEY: *U boku Napoleona. Jednostki cudzoziemskie w armii francuskiej w czasach Konsulatu i Cesarstwa 1799—1814*. Tłum. K. BAŻYŃSKA-CHOJNACKA, P. CHOJNACKI. Warszawa 2005; J.-F. BRUN: *Le unités étrangères dans les armées napoléoniennes: Un élément de la stratégie globale du Grand Empire*. „Revue historique des armées” 2009, 255, s. 22—49.

⁴ CH.J. TOZZI: *Nationalizing France's Army: Foreign, Black, and Jewish Troops in the French Military, 1715—1831*. Charlottesville 2016.

⁵ *Ibidem*, s. 2—6.

Należy jednak zauważyć, że czas po restauracji Burbonów w 1815 roku do momentu utworzenia Legii w 1831 roku został potraktowany bardzo pobieżnie — autor poświęcił mu zaledwie półtora strony w zakończeniu (*Conclusion: Foreign Soldiers and The Revolutionary Legacy*)⁶.

Mocną stroną pracy Ch.J. Tozziego jest wykonana przez niego kwerenda archiwalna, która pozwoliła stwierdzić, że rewolucjoniści postępowali ostrożnie, a zarazem pragmatycznie wobec cudzoziemskich żołnierzy. Zasadniczą podstawę źródłową pracy stanowią różnego typu materiały archiwalne z kilkunastu zespołów znajdujących się w sześciu archiwach, głównie francuskich. Wśród nich najszerszej wykorzystano materiały zdeponowane w Service Historique de la Défense w Vincennes (SHD) oraz Archive Nationale Pierrefitte-sur-Seine w Paryżu (AN). Ze źródeł znajdujących się w SHD Ch.J. Tozzi najchętniej korzystał m.in. z tzw. Contrôles de troupe, umieszczonych w serii Yc. Wykazy te uwzględniają imię i nazwisko, miejsce urodzenia oraz inne podstawowe dane biograficzne potencjalnie każdego żołnierza, który służył w liniowych jednostkach francuskich, obejmują okres od prawie początku XVIII wieku do ok. 1795 roku. Jest to doskonałe źródło dla określenia liczby cudzoziemców biorących udział w działaniach zbrojnych Francji, pozwalające dodatkowo na śledzenie zmian proporcji obcokrajowców względem Francuzów w regimentach cudzoziemskich. Równie cennymi materiałami z SHD są zbiory dokumentów dotyczące inspekcji wszystkich regimentów cudzoziemskich, w tym: półbrygad (podserie Xb i Xg), „specjalnych oddziałów” (podserie Xk) oraz poszczególnych oddziałów cudzoziemskich z okresu napoleońskiego (podserie Xh). Dla przybliżenia losów poszczególnych cudzoziemskich generałów i oficerów autor wykorzystał teczki personalne (serie Yd i Ye), które zawierają wiele informacji na temat kariery i życia prywatnego żołnierzy obcokrajowców i przedstawicieli mniejszości. Natomiast w AN badacz przejrzał dokumenty instytucji państwowych odpowiadających za kreowanie polityki względem cudzoziemców w armii francuskiej⁷. Warto podkreślić, iż narrację uzupełniają liczne wydawnictwa źródłowe z okresu rewolucji i epoki napoleońskiej.

Praca Ch.J. Tozziego ma przejrzystą i logiczną konstrukcję problemowo-chronologiczną. Składa się ze wstępu (*Introduction*), siedmiu rozdziałów (1. *The Army before the Nation: Foreign Troops in Old Regime France*; 2. *Nationalizing the Army*; 3. *Foreign Legions from the Old Regime to the Terror*; 4. *The Limits of Pragmatism: Foreign Soldiers and the Terror*; 5. *Constitutionalism and Innovation: Foreign Troops under the Directory and the Consulate*; 6. *Revolutionary Continuities: Napoleon's Foreign Troops*; 7. *Jews, Soldiering, and Citizenship in Revolutionary and*

⁶ Ibidem, s. 217—218.

⁷ Między innymi raporty na temat armii w Komitecie Ocalenia Publicznego, papiery Komitetu Wojskowego, papiery wydelegowanych deputowanych, dokumenty Ministerstwa do spraw Wyznania, dokumenty policyjne oraz zbiory Trybunału Rewolucyjnego.

Napoleonic France), zakończenia (*Conclusion: Foreign Soldiers and The Revolutionary Legacy*) oraz dwóch aneksów (A: *Places of Birth for Troops in Foreign Regiments*; B: *The Foreign Regiments in 1789*).

Rozdział pierwszy traktuje o oddziałach cudzoziemskich doby *ancien régime* we Francji. Autor pokazuje, że francuska monarchia z różnych powodów faworyzowała zaciąg żołnierzy i oficerów cudzoziemskich do armii. Promowała także integrację cudzoziemskich rekrutów z francuskim społeczeństwem, co w znacznym stopniu udawało się osiągnąć. Ch.J. Tozzi podkreśla fakt, że już wtedy pojawiały się głosy teoretyków nawołujących do reorganizacji armii w strukturę złożoną z żołnierzy obywateli, w której nie ma miejsca dla cudzoziemców. Korona jednak pozostawała głucha na te postulaty, otwarcie przyjmując kolejnych cudzoziemców w szeregi armii aż do momentu wybuchu rewolucji. Autor przedstawił, chociaż pobieżnie, historię poszczególnych regimentów cudzoziemskich w służbie Burbonów, zarówno tych pochodzących z Europy (Szwajcarów, Niemców, Irlandczyków, Włochów, Węgrów i Szwedów), jak i Afryki (Senegal, Madagaskar), Azji (Indie) oraz Ameryki (Québec, Luizjana, Haiti, Martynika).

Kolejne cztery rozdziały zawierają kluczowe rozważania. Przeanalizowano w nich rolę cudzoziemców i pozostałych mniejszości w armii francuskiej od początku rewolucji aż po Konsulat. Ch.J. Tozzi jednak skupił się przede wszystkim na określeniu polityki władz rewolucyjnych, wymieniając wiele sprzeczności, które płynęły z prób pogodzenia rodzącej się ideologii z praktycznymi wymogami wojny i rekrutacji kolejnych żołnierzy. Wnioski autora są zaskakujące i wnoszą dużo nowego do toczącej się dyskusji o postępowaniu rewolucjonistów względem obcokrajowców w armii. Badacz w sposób przekonujący argumentuje, że wrogość władz rewolucyjnych, zmieniająca się stopniowo w ksenofobię wobec cudzoziemskich żołnierzy, pojawiła się już na początku rewolucji francuskiej. Jego pogląd jest odmienny od wcześniejszych ustaleń historyków, którzy wystąpienie tego zjawiska datowali dopiero na czas po klęskach wojennych w 1793 roku. Autor prawidłowo wnioskuje, że o ile władze rewolucyjne prezentowały pewną kosmopolityczną postawę wobec cudzoziemskich cywilów, to całkowicie inną strategię stosowano wobec obcokrajowców w armii. Miała ona zostać zmieniona dzięki ściślejszemu związaniu służby wojskowej z obywatelstwem, narodowością i patriotyzmem. Kwestie te oddziaływały na władzę i społeczeństwo, które od momentu wybuchu rewolucji marginalizowały i oczerniały cudzoziemskie oddziały pomimo oficjalnej propagandy politycznej. Nawet dezercerzy z obcych armii, którzy chcieli walczyć dla Francji, spotykali się z chłodnym przyjęciem. Sposób traktowania żołnierzy cudzoziemskich w późniejszym czasie przeniósł się również na cywilów, osiągając szczyt w czasach terrorku jakobińskiego. To według Ch.J. Tozziego uwydatniało trzon nacjonalistycznej ksenofobii, która była obecna we francuskim myśleniu rewolucyjnym od samego początku, pomimo kosmopolitycznej retoryki. Fikcją miał być także obraz Francji jako państwa narodowego, które witało każdego sympatyka rewolucji, nie bacząc na jego

pochodzenie, nawet podczas rewolucji liberalnej w latach 1789—1792. Legislatywne kroki władze podjęły nieco później. Latem 1791 roku Zgromadzenie Narodowe zadekretowało „nacionalizację” niemieckich, irlandzkich i walońskich regimentów, a rok później, po wydarzeniach z 10 sierpnia 1792 roku, ogłosiło rozkaz wydalenia szwajcarskiego korpusu z Francji. Służba w profesjonalnej armii francuskiej stała się, przynajmniej w teorii, przywilejem i obowiązkiem wyłącznie Francuzów.

Autor, kontynuując swój wywód, przedstawia rozbieżności w postawie względem walczących dla Francji cudzoziemców, które zaczęły się pojawiać w pierwszych latach wojen rewolucyjnych. W wyniku wzniosłej retoryki kosmopolitycznej władze rewolucyjne postanowiły powołać legiony cudzoziemskie (belgijski, holenderski, Liège, allobrogski, niemiecki, amerykański) oraz tzw. wolne kompanie. Warto zaznaczyć, że Ch.J. Tozzi opisuje losy żołnierzy czarnoskórych, którzy służyli w legionach i koloniach. Powołane legiony miały od początku problem z pozyskaniem rekrutów i organizacją. W końcu stały się ofiarą tych samych oskarżeń i nacjonalistycznego myślenia, które wcześniej dotknęły regimenty cudzoziemskie. W rezultacie większość z nich nie przetrwało więcej niż dwie kampanie wojskowe. Autor podkreśla, że z istnieniem legionów wiązało się wiele sprzeczności, które wynikały z prób uregulowania granicy między armią narodową a społeczeństwem zamkniętym na cudzoziemców. Rewolucyjny pragmatyzm zaczął się ujawniać podczas terroru jakobińskiego (1793—1794). W praktyce w armii francuskiej za rządów jakobinów było wielu cudzoziemców. Rewolucjoniści byli świadomi zapotrzebowania na nowych żołnierzy, dlatego tysiące obcokrajowców wciąż walczyło dla Francji. Ich rola była istotna, co uwidocznili się szczególnie w drugim roku wojen rewolucyjnych. Wówczas armia francuska borykała się poważnym kryzysem wynikającym z niewystarczającej liczby żołnierzy i braku doświadczonych oficerów. Cudzoziemscy żołnierze zdawali się rozwiązaniem tych problemów. Jednocześnie — zdaniem autora — właśnie w czasie terroru prześladowanie obcokrajowców w armii sięgnęło zenitu. Dlatego Ch.J. Tozzi nie ma wątpliwości, że ksenofobia wygrała i nawet po rewolcie parlamentarnej (*Thermidorian Reaction*), która miała miejsce w połowie 1794 roku, władze rewolucyjne gorliwie prześladowały nieobywateli, którzy służyli w armii.

W recenzowanej pracy opisano również politykę władz Dyktatoratu i Konsulatu wobec cudzoziemskich żołnierzy. Sukcesy armii francuskiej, które skutkowały aneksją nowych ziem przez Francję lub reorganizacją podbitych terenów jako „siostrzanych republik”, zmieniły klimat polityczny Europy. Specyfika tych tworów politycznych dała francuskim przywódcom możliwość zaciągania cudzoziemskich żołnierzy podczas prowadzonych kampanii wojskowych w formie sprzymierzonych oddziałów, które pozostały niezależne od armii francuskiej, co pozwalało uniknąć politycznych konsekwencji. Dodatkowo, co słusznie zauważa autor, nowe areny działań wojskowych (Irlandia, Egipt czy też Kanada) uwidocznili władzom znaczenie cudzoziemców jako przewodników, tłumaczy i politycznych mediato-

rów. Po zamachu stanu dokonanym przez Napoleona Bonaparte 9 listopada 1799 roku, który Dyrektoriat zastąpił Konsulatem, rząd raz jeszcze pozwolił na rekrutację cudzoziemców wprost do armii francuskiej, kierując ich do jednostek służących w koloniach. Ch.J. Tozzi rozważaniami na temat Konsulatu kończy zasadniczą, a zarazem najwartościowszą część pracy, skupioną na rewolucji francuskiej.

Rozdział szósty dotyczy rządów cesarskich Napoleona i jego polityki wobec oddziałów cudzoziemskich. Może on być jednak dla czytelnika w pewnym stopniu rozczarowujący. Autor w większości poświęca go bowiem na pobieżne przedstawienie poszczególnych jednostek cudzoziemskich w służbie Napoleona. Zwięzłość rozdziału wyklucza pełną dyskusję na temat polityki poboru cudzoziemców na terenach anektowanych i „sprzymierzonych”, a również szczegółowych powodów zaprzestania przez Napoleona dalszej rekrutacji cudzoziemców do armii francuskiej w 1813 roku. Ch.J. Tozzi jednak konsekwentnie wskazuje na wyraźną ciągłość polityki z okresu rewolucji francuskiej i wytworzonej wówczas relacji między pojęciem żołnierza i obywatela. Autor nie wykorzystuje przy tym całej dostępnej literatury. Opiera swoje rozważania głównie na dobrej, aczkolwiek już przestarzałej pracy Eugèna Fieffégo⁸ oraz wartościowym artykule Jeana-François Bruna⁹. Wywód Ch.J. Tozziego mogła wzbogacić publikacja Guya C. Dempseya, która, pomimo encyklopedycznego charakteru, uwzględniła nowszą literaturę przedmiotu¹⁰. Autor nie wykorzystał również książki Gilberta Bodiniera, który napisał monumentalną biografię zbiorową oficerów z okresu Konsulatu i I Cesarstwa Francuskiego. G. Bodinier poświęcił odrębne rozdziały m.in. oficerom szwajcarskim, polskim, a także czarnoskórym¹¹.

Ostatni rozdział pracy jest poświęcony analizie wojskowej służby Żydów we Francji podczas rewolucji francuskiej i I Cesarstwa Francuskiego. Autor w interesujący sposób analizuje politykę władz rewolucyjnych wobec żydowskiej społeczności. W okresie *ancien régime* Żydzi oficjalnie byli uważani przez monarchię za cudzoziemców i zabraniano im służby w armii. Całkiem odmienną postawę przyjęli rewolucjoniści, którzy nadali obywatelstwo Żydom w 1790 roku (Sefardyjczykom) i w 1791 roku (pozostałym). Dzięki temu Żydzi masowo zaciągali się do armii francuskiej. Mimo że w niektórych częściach Francji w czasach rewolucji i pierwszego cesarstwa występowała wrogość wobec żydowskich żołnierzy, to francuscy przywódcy, a także sami Żydzi postrzegali służbę wojskową jako narzędzie do zintegrowania Żydów ze społeczeństwem. Ch.J. Tozzi dostrzega różnorodność francuskich Żydów, ale przy tym istotnie wskazuje, że kwestie służby wojskowej i zo-

⁸ E. FIEFFÉ: *Histoire de troupes...*

⁹ J.-F. BRUN: *Le unités étrangères...*

¹⁰ G.C. DEMPSEY: *U boku Napoleona...*

¹¹ G. BODINIER: *Les Officiers du Consulat et de L'Empire*. Paris 2014, s. 160—167. Należy jednak stwierdzić, że opis polskiego wątku zawarty w pracy G. Bodiniera również prezentuje niski poziom.

bowiązań wobec państwa, które wyklarowały się w czasach Republiki i Cesarstwa, ostatecznie przyczyniły się do stworzenia bardziej spójnej narodowej społeczności żydowskiej.

Trudno pisać o armii francuskiej w okresie wojen napoleońskich, pomijając polski wątek. Biorąc pod uwagę główny temat badawczy recenzowanej pracy, rozważania na temat służby Polaków w armii francuskiej i ogólnej polityki władz francuskich wobec nich zapewne okazałyby się cenne. Niestety pod tym względem praca Ch.J. Tozziego nie wnosi zbyt wiele, prawie całkowicie marginalizując polskich żołnierzy. Przymuszczać może to wynikać z braku znajomości polskich opracowań, chociaż trudno uważać to za usprawiedliwienie, ponieważ kwerenda archiwalna w SHD dostarczyłaby autorowi wielu ważnych informacji, np. na temat polskich oficerów (wykorzystując ich teczki personalne). Co prawda poruszono szerzej wątek Legionów Polskich w podrozdziale *Sister-Republics and Foreign Troops*¹², ale autor nie wykorzystał przy tym podstawowych opracowań na ten temat¹³, opierając się na niekompletnych źródłach francuskich. Najmniej uwagi poświęcił Ch.J. Tozzi polskiemu wysiłkowi zbrojnemu w okresie wojen napoleońskich. W rozdziale szóstym opisał go w kilku wersach, wspominając jedynie o I i II Legii Nadwiślańskiej. Autor nie wymienił z nazwy pozostałych pułków polskich w służbie Napoleona, chociaż wcześniej był w tym względzie dosyć skrupulatny. Ograniczył się zaledwie do stwierdzenia, że „kilka innych polskich regimentów i kompani weszło do francuskiej służby w dobie Cesarstwa, niektóre jako część elitarnych oddziałów napoleońskiej gwardii cesarskiej, a inne po tym, jak państwo zależne — Księstwo Warszawskie, nie mogło dłużej utrzymać ich w ramach swoich własnych sił zbrojnych”¹⁴.

Pomimo uwag krytycznych należy stwierdzić, że recenzowana praca Ch.J. Tozziego wymyka się standardom klasycznej historii wojskowości, co niepodważalnie stanowi jej atut. Jej narracja jest ważnym wkładem w badanie relacji między służbą wojskową a pojęciem obywatelstwa i tożsamości narodowej w dobie rewolucji francuskiej. Autor skupił się na analizie aspektów społecznego, politycznego i ideologicznego dążeń władz rewolucyjnych do przemiany armii w instytucję o charakterze narodowym. Dzięki temu *Nationalizing France's Army...* stanowi obecnie podstawową pracę na temat cudzoziemców w armii doby rewolucji francuskiej.

¹² CH.J. TOZZI: *Nationalizing...*, s. 155—158.

¹³ Między innymi prace: J. PACHOŃSKI: *Legiony Polskie. Prawda i legenda*. T. 1—4. Warszawa 1969—1979; IDEM: *Korpus oficerski Legionów Polskich 1796—1807*. T. 1. Kraków 1999; IDEM: *Słownik biograficzny oficerów Legionów Polskich 1796—1807*. T. 2. Kraków 2003.

¹⁴ CH.J. TOZZI: *Nationalizing...*, s. 155—158.

Bibliografia

- BODINIER G.: *Les Officiers du Consulat et de L'Empire*. Paris 2014.
- BRUN J.-F.: *Le unités étrangères dans les armées napoléoniennes: Un élément de la stratégie globale du Grand Empire*. „Revue historique des armées” 2009, 255, s. 22—49.
- DEMPSEY G.C.: *U boku Napoleona. Jednostki cudzoziemskie w armii francuskiej w czasach Konsulatu i Cesarstwa 1799—1814*. Tłum. K. BAŻYŃSKA-CHOJNACKA, P. CHOJNACKI. Warszawa 2005.
- FIEFFÉ E.: *Histoire de troupes étrangères au service de France*. T. 1—2. Paris 1854.
- MATHIEZ A.: *La Révolution et les étrangers: Cosmopolitisme et défense nationale*. Paris 1918.
- MONTAGNON P.: *Historia Legii Cudzoziemskiej. Od 1831 roku do współczesności*. Tłum. P. WRZOSEK. Wrocław 2006.
- PACHOŃSKI J.: *Korus oficerski Legionów Polskich 1796—1807*. T. 1. Kraków 1999.
- PACHOŃSKI J.: *Legiony Polskie. Prawda i legenda*. T. 1—4. Warszawa 1969—1979.
- PACHOŃSKI J.: *Słownik biograficzny oficerów Legionów Polskich 1796—1807*. T. 2. Kraków 2003.
- RAPPORT M.: *Nationality and citizenship in revolutionary France: The treatment of foreigners 1789—1799*. Oxford 2000.
- TOZZI Ch.J.: *Nationalizing France's Army: Foreign, Black, and Jewish Troops in the French Military, 1715—1831*. Charlottesville 2016.
- WAHNICH S.: *L'impossible citoyen*. Paris 1997.